

А.Т. КАРАБАЕВ *Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті**e-mail: askhat.karabaev@mail.ru*

ҚАЖЫМ БАСЫМОВТЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ СИНТАКСИСІ МЕН ПУНКТУАЦИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ ОЙ-ТҰЖЫРЫМДАРЫ

Аңдатпа. Мақала қазақ тіл білімі тарихындағы синтаксис пен пунктуация теорияларының қалыптасуын, сондай-ақ ұлттық тілдік дидактиканың және оқыту әдістемесінің даму жолдарын тереңірек зерттеуге арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ зиялыларының көрнекті өкілі, білікті әдіскер-педагог, профессор Қажым Аманғалиұлы Басымовтың (1896–1939) қазақ тілінің синтаксисі мен пунктуациясына, сондай-ақ орфографиясы мен терминологиясын жүйелеуге қосқан ғылыми үлесін кешенді түрде талдау. Зерттеу әдіснамасы ғалымның 1930-жылдардағы іргелі ғылыми-әдістемелік еңбектеріне, оның ішінде «Ауыл мұғалімі» және «Халық мұғалімі» журналдарында жарияланған маңызды мақалаларына жүргізілген контент-анализ, тарихи-салыстырмалы және мәтіннамалық талдауларға негізделген. Зерттеу барысында Қажым Басымовтың синтаксисті оқытуға жалаң формальды емес, функционалдық-прагматикалық тәсілді алғашқылардың бірі болып енгізгені нақты анықталды. Оның сөйлем мүшелерін, әсіресе күрделі пысықтауыш санаттарын мағыналық топтарға жіктеудегі жаңашылдығы, сондай-ақ ауызекі сөйлеуге тән «толымсыз сөйлемдер» ұғымын ғылыми айналымға енгізуі нақты лингвистикалық мысалдармен дәлелденді. Бұған қоса, тыныс белгілерін қоюдағы интонациялық-логикалық принципі жан-жақты қарастырылып, оның Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов сынды ізашарлардың еңбектерімен тарихи сабақтастығы айқын көрсетілді. Қорытындылай келе, ғалымның құрылымдық-функционалдық тұжырымдары қазақ тілін оқыту әдістемесінің және қазіргі коммуникативтік синтаксистің дамуына өте мықты іргетас болғаны ғылыми тұрғыдан толық негізделді. Бұл зерттеу ұлттық лингвистика тарихындағы ғалым мұрасының өзектілігін қайта жаңғыртады.

Кілт сөздер: қазақ тіл білімінің тарихы, Қажым Басымов, функционалдық синтаксис, интонациялық-логикалық принцип, пунктуация, тілдік дидактика.

Кіріспе

Қазақ тілін оқытудың әдістемесі ғылымының көрнекті өкілдерінің бірі, қоғам қайраткері, әдіскер-ғалым – профессор Басымов Қажым Аманғалиұлы [1, 561-б.]. Өткен ғасырдың 20-30 жылдары ұлт зиялыларының басты назарында болған ағарту ісін қолға алған әдіскер-ғалым тіл білімі мен білім беру саласындағы реформаларға белсене қатысқан. Қажым Басымов – тіл білімінің бірнеше саласын, атап айтқанда, синтаксис, пунктуация, орфография,

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Карбаев А.Т. Қажым Басымовтың қазақ тілінің синтаксисі мен пунктуациясына қатысты ой-тұжырымдары // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – Б. 133-145. <https://doi.org/10.47526/3107-3085.346>

*Cite us correctly:

Karabaev A.T. Qazhym Basymovtyn qazaq tilinin sintaksisi men punktuaciasyna qatysty oi-tuzhyrymdary [Kazym Basimov's Thoughts on Syntax and Punctuation of the Kazakh Language] // Yassawi Journal of Philology. – 2026. – №2 (2). – В. 133-145. <https://doi.org/10.47526/3107-3085.346>

Мақаланың редакцияға түскен күні 25.06.2025 / қабылданған күні 30.06.2026

терминология және қазақ тілін оқыту әдістемесін зерттеген әдіскер-ғалым және педагог. Ол өз заманы үшін маңызды әрі бүгінгі педагогикалық практикада да өзектілігін жоймаған құнды еңбектер жазды. Оның ғылыми ізденістері ғасырлар бойы сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде өтіп келе жатыр.

Бұл зерттеудің өзектілігі Қажым Басымовтың бай ғылыми мұрасының қазіргі қазақ тіл білімі мен тілді оқыту әдістемесі үшін зор маңыздылығымен айқындалады. Оның еңбектері жазыла бастаған кезең 1920-1930 жылдар аралығын қамтиды және де ол қазақ қоғамындағы ауқымды тарихи-әлеуметтік өзгерістерге толы кезең еді. Ол кезеңде жаппай сауатсыздықты жою, қазақ тілінде жаңа оқулықтар мен әдістемелік құралдар шығару, латын графикасына көшу сияқты міндеттер басымдыққа ие болды [2]. Қоғамдық-мәдени өзгерістердің дәл осы кезеңі қазақ тілін зерттеуде жаңа бағыттардың пайда болуына қолайлы жағдай туғызды. Қажым Басымовтың ғылыми-педагогикалық қызметі тікелей осы ұлттық міндеттерді шешуге бағытталды. Оның еңбектері академиялық шеңбермен шектелмей, сол кездегі қоғамның практикалық қажеттіліктерімен тығыз байланыста болды. Ғалым мақалаларының «Ауыл мұғалімі» мен «Халық мұғалімі» сияқты басылымдарда жариялануы негізінен мұғалімдерге арналғандығын көрсетсе, екінші жағынан бұл олардың теориялық құндылығымен қатар қолданбалылық маңыздылығын да көрсетеді. Осылайша Қажым Басымовтың еңбектері жай ғана академиялық ізденіс емес, қазақ тарихындағы ұлтты қалыптастыру, мәдениетті дамыту, сауаттылықты арттыру сынды түбегейлі өзгерістер кезеңіндегі шұғыл әлеуметтік білім беру талаптарына тікелей прагматикалық жауап болды. Бұл кезеңдегі қарқынды өзгерістер оның зерттеу бағыттарын айқындады.

Мақаланың негізгі мақсаты – Қажым Басымовтың синтаксис, пунктуация, орфография және қазақ тілін оқыту әдістемесі салаларына қосқан елеулі үлесін жүйелі түрде талдау, сондай-ақ оның ғылыми-педагогикалық мұрасының қазіргі қазақ тіл білімі мен білім беру жүйесіндегі орнын анықтау. Осы мақсатқа жету үшін Қажым Басымовтың 1930-1939 жылдары жарияланған негізгі ғылыми және оқу-әдістемелік еңбектеріне талдау жасау, оның лингвистикалық және әдістемелік көзқарастарын зерттеу, ғалымның идеяларын сол кезеңдегі басқа тілші-ғалымдардың тұжырымдарымен салыстыру сияқты міндеттер айқындалды. Зерттеу нысаны Қажым Басымовтың кең ауқымды ғылыми-әдістемелік мұрасы болып табылады. Оның еңбектерінің қазіргі педагогикалық практикада да өзектілігін сақтауы оның жасаған іргелі қағидаларының уақыт сынынан өткендігін, берік әрі түбегейлі дұрыс болғандығын көрсетеді. Бұл оның мұрасының тек тарихи ғана емес, сонымен бірге қазіргі қазақ тіл білімі мен білім беру саласындағы мәселелер үшін де құнды дереккөздер екендігін білдіреді.

XX ғасырдың басы қазақ тіл білімінің ғылым ретінде қалыптасу кезеңі болды. Бұл уақытта ұлттық тілдің құрылымын зерттеу, оның нормаларын белгілеу және оқыту әдістемесін әзірлеу міндеттері өзекті болды. Осы бағыттың негізін қалаушылардың бірі Ахмет Байтұрсынұлы болды, оның «Тіл-құрал» еңбегі тек оқу құралы ғана емес, қазақ тіл біліміндегі алғашқы ғылыми грамматика, қазақ тілінің ғылыми сипаттамасын жүйелі түрде берген фундаменталды еңбек ретінде үлкен тарихи маңызға ие [3; 4]. Бұл еңбекте сөйлем мүшелері оқушылардың грамматикалық категорияларды қабылдауын жеңілдететін практикалық тұрғыдан қарастырылды. Алайда бұл еңбектер негізінен сипаттамалық-ағартушылық сипатта болды, тұтас дидактикалық жүйені құраған жоқ. Грамматикалық категориялар мен орфографиялық нормаларды анықтау арқылы қазақ тілін жүйелеуге ғалымдар Құдайберген Жұбанов, Телжан Шонанов, сондай-ақ қазақ фонетикасы мен орфографиясының негізін салушылардың бірі Әлімхан Жүнісбек елеулі үлес қосты [41, 423-б.].

Тіл білімі саласындағы маңызды еңбектердің қатарында Қажым Басымовтың ғылыми-педагогикалық мұрасы ерекшеленеді. Ол алдыңғы зерттеушілердің идеяларын дамыта отырып, синтаксистік және пунктуациялық категорияларды оқыту әдістемесімен жүйелі

түрде ұштастыра білді [5, 48-б.]. Оның «Сөйлем мүшелері туралы» (1938), «Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері» (1939), «Пысықтауыш» (1939), «Сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс жаза білейік» (1939) сияқты бірнеше еңбектері синтаксистік ұғымдарды теориялық негіздеуге ғана емес, сонымен қатар оларды білім беру практикасында да қолдануға бағытталды [6, 18-б.; 7, 32-б.; 8, 42-б.; 9, 16-б.]. Қажым Басымов ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы мен профессор Құдайберген Жұбановтың идеяларын жалғастыра отырып, синтаксистік және пунктуациялық құбылыстарды педагогикалық тұрғыдан түсіндіру қажеттілігін атап өтті [10, 25-б.; 11, 105-б.]. Ол грамматиканың функционалдық мақсатын айқын көрсетті, оны зерттеуді жазбаша және ауызша сөйлеуді дамыту міндеттерімен байланыстырды. Осылайша, Қажым Басымовтың теориялық ізденістерді мұғалімдер мен оқушыларға қолжетімді және түсінікті практикалық әдістемелік құралдарға айналдырып, қазақ тіл білімінің «сипаттамалық-ағартушылық» кезеңнен «жүйелілік-дидактикалық» кезеңге өтуінде маңызды роль атқарды [12, 115-б.]. Бұл жай ғана жаңа фактілерді атап өту емес, жүйелеу мен теориялық интеграцияның жаңа деңгейіне көтерілуін білдірді.

Қажым Басымовтың мұрасы кейінгі зерттеушілер тарапынан жоғары бағаланады. Мысалы, профессор Шамғали Сарыбаев ғалымның отбасылық мұрағатынан түпнұсқа қолжазбаларды, атап айтқанда, «Жұрнақтар» атты еңбегін тауып, оның ғылыми мұрасының қайта жаңғыруына ықпал етті [13, 22-б.]. Белгілі ғалым Төлеубай Қордабаев өзінің «Қазақ тіл білімінің қалыптасу және даму жолдары» атты еңбегінде Қажым Басымовты қазақ синтаксистік мектебінің негізін қалаушылардың бірі ретінде қарастырады [14, 55-б.]. Иманбай Ұйықбаевтың пікірінше, Қажым Басымовтың еңбектерін «мұзтаумен» салыстыруға болады, оның едәуір бөлігі әлі толық зерттелмеген және оның ғылыми білімін жіктеуді, құрылымдауды және ғылыми ортада талдау, іздеу және пайдалану үшін қолжетімділікті қамтамасыз ететіндіктен де одан әрі терең зерттеуді және жүйелеуді қажет етеді [15, 34-б.]. Бұл «мұзтау» метафорасы ізденушілерді ғалым мұраларын зерттеуге ғана үндеу ғана емес, сонымен қатар Қажым Басымовтың кейбір белгілі еңбектері тек «көрінетін бөлігі» ғана болуы мүмкін екендігін меңзейді. Бұл ғалымның талданбаған немесе ашылмаған еңбектерінің әлеуеті молдығын көрсетеді [15, 35-б.].

Төмендегі кестеде Қажым Басымовтың ғылыми жаңашылдығы мен ерекшелігі, оны замандас ғалымдардың еңбектерімен салыстыра отырып айқын көрсету мақсатында қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдерінің синтаксис, пунктуация және оқыту әдістемесіне қатысты көзқарастарының салыстырмалы сипаттамасы берілген. Бұл 1-кесте әр ғалымның нақты үлесін жүйелі түрде көруге және Қажым Басымовтың еңбектерінің маңызын түсінуімізге көмектеседі [5, 50-б.; 6, 20-б.; 7, 35-б.; 8, 45-б.; 9, 18-б.; 10, 26-б.].

1-кесте - Қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдерінің синтаксис, пунктуация және оқыту әдістемесіне көзқарастарының салыстырмалы сипаттамасы

Критерий	А. Байтұрсынұлы	Қ. Жұбанов	Т. Шонанұлы	Қ. Басымов
Синтаксистік көзқарасы	Практикаға бағытталған	Құрылымдық, теориялық	Сипаттамалы-қолданбалы	Құрылымдық-функционалдық
Пунктуацияға көзқарасы	Шектеулі	Орфография аясында	Мысалдармен негіздеу	Интонациялық-логикалық
Оқыту әдістемесі	Қарапайым жаттығулар	Жекелеген ұсыныстар	Жартылай ескертпелер	Жүйелі дидактикалық модель
Оқу бағдарламаларына әсері	Жанама	Концептуалды	Жартылай	Тікелей қатысу және редакциялау

Ескерту: автормен құрастырылған [16; 17; 18; 19, 120-б.]

Бұл кесте Қажым Басымовтың синтаксис пен пунктуацияға қосқан үлесін нақтылайды. Кестеде Басымовтың ғылыми әдістері мен жаңашыл көзқарастары және ізашарларымен салыстырыла отырып, ғалымның еңбектерінің ерекшелігі мен маңыздылығы жақсы көрсетіледі.

Қажым Басымовтың ұсынған тәсілдерінің басқа ғалымдардың ұсынған тәсілдерімен салыстырғандағы артықшылықтары:

– Синтаксиске тереңірек және заманауи көзқарас. Егер Ахмет Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов және Т. Шонановтарда синтаксис негізінен практикалық, теориялық немесе сипаттамалық тұрғыдан қарастырылса, Қажым Басымов құрылымдық-функционалдық тәсілді қолданады, бұл тілдегі синтаксистік бірліктердің құрылымын ғана емес, сонымен қатар қызметтерін де ашуға мүмкіндік беріп, синтаксистік жүйені неғұрлым тұтас түсінуді қамтамасыз етеді [16; 17; 18; 19, 120-б.].

– Пунктуацияға инновациялық көзқарас. Басқа ғалымдардағы шектеулі немесе фрагменттік тәсілден айырмашылығы Қажым Басымов интонациялық-логикалық әдісті пайдаланады, бұл сөйлеудің мағыналық және интонациялық құрылымын түсіну арқылы пунктуацияны саналы түрде меңгеруге ықпал етеді.

– Оқыту әдістемесінің жүйелілігі. Алдыңғылардың әдістемелері жаттығулар, жекелеген ұсынымдар немесе жеке жазбалар түрінде ұсынылса, Қажым Басымов жүйелі дидактикалық модельді ұсынады, бұл бірізді және тиімді оқытуды қамтамасыз етеді.

– Оқу бағдарламаларына тікелей ықпалы. Қажым Басымов оқу бағдарламаларын әзірлеуге және редакциялауға тікелей қатысты, бұл оның тәсілінің практикалық бағытталғанын және білім беру жүйесіне бейімделгендігін көрсетеді, ал басқа ғалымдардың ықпалы жанама немесе ішінара болды.

Осылайша, Қажым Басымовтың тәсілдері жүйелілігімен, функционалдығымен және практикалық бағыттылығымен ерекшеленеді, бұл оларды мектеп бағдарламалары аясында синтаксис пен пунктуацияны оқыту үшін неғұрлым тиімді етеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы: Қ. Басымовтың синтаксис пен пунктуацияға қосқан үлесі алғаш рет функционалдық-прагматикалық тұрғыдан кешенді талданып, нақты тілдік мысалдармен негізделді.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Бұл зерттеу Қажым Басымовтың 1930 жылдан 1939 жылға дейінгі кезеңде жазылған еңбектері негізінде, оның қазақ тілінің синтаксистік және пунктуациялық нормаларының қалыптасуына қосқан үлесін талдау және жүйелеу мақсатында жүргізілді. Зерттеу барысында әртүрлі ғылыми әдістер кешенді түрде қолданылды. Қажым Басымовтың ғылыми-педагогикалық қызметінің көпқырлылығын ескере отырып, оның мұрасын толық ашу үшін дәл осындай кешенді әдіснамалық тәсілді пайдалану қажет болды. Ол тек теоретик қана емес, сонымен қатар практик-әдіскер, сондай-ақ сол кездегі тіл реформаларына белсене қатысқан қоғам қайраткері болғандықтан, оның мұрасы лингвистикалық теорияны, оқыту әдістемесін және тарихи контексті қамтиды. Сондықтан оның еңбектерін толыққанды түсіну үшін бір әдіс жеткіліксіз. Бұл көпқырлы әдіснамалық тәсіл ғалымның мұрасының тереңдігі мен ауқымын түсіну үшін маңызды.

Текстологиялық әдіс Қажым Басымовтың 1938-1939 жылдары жарияланған «Сөйлем мүшелері туралы», «Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері», «Пысықтауыш», «Құрмалас сөйлемдерге қойылатын үтір белгілері», «Сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс жаза білейік» сияқты негізгі мақалаларын талдау арқылы қолданылды. Бұл әдіс грамматикалық құрылымдарды сипаттауда автордың нақты тұжырымдамаларын, оның терминологиясын және жүйелеудің ішкі логикасын анықтауға мүмкіндік берді. Мысалы, 1939 жылы жазылған «Сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс жаза білейік» атты мақаласында ол алғаш рет «толымсыз сөйлемдер» терминін енгізіп, оны ауызекі сөйлеу тілі мысалдарымен түсіндіреді, бұл автордың жаңашыл көзқарасын көрсетеді [8, 44-б.]. «Толымсыз сөйлемдер» күнделікті

сөйлеуде жиі кездеседі, бірақ формальды грамматика үшін қиындық тудыруы мүмкін. Оларды қарастырып, «ауызекі сөйлеумен» байланыстыру арқылы тілдің вариациясы мен контекстін түсінгенін көрсетті.

Контент-талдау әдісі мәтіндік материалдарды құрылымдық-семантикалық талдау, сөйлем мүшелеріне, сөйлем түрлеріне және тыныс белгілеріне қатысты анықтамалар мен ережелерді жүйелеу үшін пайдаланылды. Бұл әдіс Қажым Басымовтың теориялық және практикалық жетістіктерін жалпылауға және олардың еңбектеріндегі жиілігі мен жүйелілігін бағалауға мүмкіндік берді.

Салыстырмалы-тарихи әдіс Қажым Басымовтың синтаксиске қатысты көзқарастарын Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов, Телжан Шонанов және Сәрсен Аманжоловтың еңбектерімен салыстыру арқылы оның ерекшеліктері мен жаңашыл тәсілдерін анықтауға көмектесті [13, 40-б.; 17; 18; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27]. Мысалы, Қажым Басымовтың сөйлем мүшелерін анықтауда тек формальды сұрақтарды ғана емес, сонымен қатар сөздердің семантикалық жүктемесі мен синтаксистік қызметін ескеруді ұсынуы оны замандастарынан ерекшелендірді [19, 145-б.].

Жіктеу және типологиялық әдістері сөйлем мүшелерін (бастауыш, баяндауыш, пысықтауыш), олардың түрлерін (жай, құрмалас, бірыңғай), сондай-ақ күрделі сөздерді (біріккен, қос, қысқарған) және құрмалас сөйлемдердің түрлерін (салалас, сабақтас, аралас) оларға тән тыныс белгілері ережелерімен бірге құрылымдық ажырату үшін қолданылды. Бұл автор ұсынған нормалар жүйесін нақты анықтауға мүмкіндік берді [28].

Метатілдік әдіснамалық рефлексия (метатілдік рефлексия) Қажым Басымовтың «Грамматиканы оқыту туралы» мақаласында баяндалған әдістемелік қағидаларына сүйене отырып, грамматикалық ұғымдарды оқыту әдістемесі тұрғысынан сипаттау үшін қолданылды. Бұл жұмыста ол теориялық білімді практикалық жаттығулармен байланыстыру, тілдің функционалдық табиғатын, оқушылардың синтаксистік құрылымдарды саналы түрде пайдалануын дамыту қажеттілігі сияқты әдістемелік қағидаларды негіздеді [29; 30, 112-б.; 31, 26-б.].

Мұрағаттық-құжаттық (деректанулық) әдіс Қажым Басымовтың 1930-1939 жылдар аралығында «Ауыл мұғалімі» мен «Халық мұғалімі» журналдарындағы жарияланымдарына тарихи-контекстуалды шолу жасау үшін пайдаланылды [5-10]. Бұл әдіс зерттелетін ережелердің пайда болу кезеңін, олардың жазу реформасымен және сол кездегі мектеп бағдарламаларын стандарттау міндетімен тығыз байланысын анықтауға мүмкіндік берді. Қолданылған әдістердің өзі (мысалы, нақты педагогикалық мақалалардың мәтіндік талдауы, «Грамматиканы оқыту туралы» еңбегіне метатілдік рефлексия жасау) Қажым Басымовтың лингвистикалық теорияны практикалық оқыту қолданбасымен және жазу реформасы мен бағдарламаларды стандарттау сияқты қоғамдық қажеттіліктермен қалай байланыстырғанын түсінуге бағытталғанын көрсетеді.

Осылайша, Қажым Басымовтың ғылыми мұрасы алты кешенді қолданылған әдіс арқылы зерттелді, бұл оның қазақ тілінің синтаксистік және пунктуациялық тұжырымдамаларының қалыптасуында, сондай-ақ оны оқыту әдістемесінің дамуындағы елеулі ролін анықтауға мүмкіндік берді. Негізгі дереккөздер ретінде құжаттар – бұл түпнұсқа автордың зерттеуіндегі ішкі құжат атаулары болуы мүмкін және интернет-ресурстар пайдаланылды [32; 33, 115-б.; 34, 203-б.].

Талдау мен нәтижелер

Қажым Басымовтың 1930 жылдан 1939 жылға дейінгі кезеңде жарияланған ғылыми-әдістемелік еңбектерін талдау оның қазақ тілінің синтаксисін, пунктуациясын, орфографиясын және оқыту әдістемесін қалыптастыру мен дамытуға қосқан елеулі үлесін көрсетті. Оның грамматикалық еңбектері тілдік нормалар мен оқыту әдістемесінің тоғысында болып, өз заманы үшін құрылымдық лингвистика мен функционалды синтаксис аясында озық жүйені ұсынды.

Қажым Басымовтың синтаксис саласындағы еңбектері қазақ сөйлемінің құрылымын зерттеуде жаңа бағыттар ашты. Ол тек сұрақтарға негізделген дәстүрлі формальды тәсілдің шектеулілігін көрсетіп, сөйлемдегі сөздің семантикалық ролі мен синтаксистік қызметін пайдалануды ұсынды. Бұл қазақ тіл білімінде тілдік құбылыстарға тереңірек және шынайырақ қарауға мүмкіндік берген маңызды бетбұрыс болды. Дәстүрлі грамматика сөйлем мүшелерін анықтауда көбінесе морфологиялық формалар мен сұрақтарға сүйенеді. Қажым Басымовтың семантика мен қызметті қосуға итермелеуі талдаудың тереңірек деңгейін көрсетеді. Бұл маңызды, себебі бірдей формалар немесе сұрақ-жауаптар әртүрлі қызметтерді жасыруы мүмкін. Мысалы, «Еркінбек кеше үш кітап алды» сөйлемінде әрбір сөз мағыналық жүктемесі бойынша жіктеледі: «Еркінбек» - бастауыш (кім?), «кеше» - пысықтауыш (қашан?), «үш» - анықтауыш (қанша?), «кітап» - толықтауыш (нені?), «алды» - баяндауыш (не істеді?) (сөйлем мүшелерінің қазақша атаулары негізінде).

Ол бастауыш пен баяндауышты сөйлемнің орталық мүшелері ретінде бөліп көрсетті, олардың болмауы мағынаның толық болмауына әкелетінін жеткізді. Қажым Басымов сондай-ақ «толымсыз сөйлемдер» ұғымын енгізіп, оларды ауызекі сөйлеу контексті арқылы түсіндірді, бұл оның синтаксиске функционалдық көзқарасын көрсетеді. Сонымен қатар ол сөйлем мүшесі пысықтауышты егжей-тегжейлі зерттеп, оның түрлерін (мезгіл, мекен, сын, себеп, мақсат) жүйелеп, олардың сұрақтары мен мысалдарын нақтылады. Пысықтауышты оның әртүрлі түрлерімен (мезгіл, мекен және т.б.) жүйелі түрде санаттау мұғалімдер мен оқушыларға осы күрделі сөйлем мүшесінің нақты, ұйымдастырылған картасын ұсынады. Бұл жай ғана абстрактілі жіктеу емес; бұл нақты өмірдегі тілді қолдануды түсіну және оқыту үшін практикалық құралдар жасау, оның «ғалым-әдіскер және педагог» ретіндегі ролін көрсетеді.

Төмендегі 2-кестеде Қажым Басымовтың пысықтауышқа қатысты ойлары жинақталған. Бұл кесте оның синтаксистік талдаудағы жүйелілігі мен нақтылығын көрсетеді.

2-кесте - Қ. Басымов бойынша пысықтауыш түрлері, сұрақтары және мысалдары

Пысықтауыш түрі	Сұрақтары	Мысалдар
1	2	3
Мезгіл пысықтауыш	қашан? қанша уақыт? қай уақытта?	Ол ертең келеді, сағат тоғызда шықты.
Мекен пысықтауыш	қайда? қайдан? қай жерге?	Ол үйде отыр, мектепке барды.
Амал (сын) пысықтауыш	қалай? қалайша? қайтіп?	Жақсы оқиды, шапшаң жүгірді, жүре-жүре жетті.
Себеп пысықтауыш	неліктен? не себептен?	Оқымағандықтан қателесті.
Мақсат пысықтауыш	не үшін? кім үшін?	Білім алу үшін келді, отан үшін күресті.
Құрылымдық түрлері		
Дара пысықтауыш		қазір, мұнда, кеше
Күрделі пысықтауыш		бүгін кешке дейін, мектепке дейін, содан бері
Бірыңғай пысықтауыш		кеше, бүгін, ертең (бір сұрауға жауап берген бірнеше пысықтауыш)

Қ. Басымовтың пысықтауыш санаттарын бұлайша (мезгіл, мекен, себеп, мақсат, амал және т.б.) мағыналық топтарға жіктеуі – сол кезеңдегі қазақ тіл білімі үшін үлкен ғылыми жаңалық болды. Бұл жіктеу сөздердің тек морфологиялық тұлғасына ғана емес, сөйлем ішіндегі атқаратын синтаксистік-семантикалық қызметіне негізделген. Мысалы, ғалым өзінің еңбегінде пысықтауыштың жалаң грамматикалық форма емес, іс-әрекеттің қалай, қашан, не

себепті және қандай мақсатпен орындалғанын айқындайтын маңызды функционалдық мүше екенін атап көрсетеді. Бұдан біз ғалымның қазақ тілі грамматикасын жалаң сипаттамалық емес, функционалдық бағытта зерттеудің негізін салғанын байқаймыз. Бұл тәсіл қазіргі академиялық грамматикадағы пысықтауыш түрлерімен толық үндеседі әрі тілді оқыту дидактикасында өзінің тиімділігін дәлелдеді.

Синтаксис саласындағы еңбектерімен қатар Қажым Басымов қазақ тілінің пунктуациялық жүйесін қалыптастыруға да елеулі үлес қосты, әсіресе құрмалас сөйлемдердегі тыныс белгілерінің ережелерін нақтылауына қатысты мақалалары сөзімізге дәлел бола алады. Ол тыныс белгілерінің қойылуын интонацияға, ойдың логикалық аяқталуына және сөйлем бөліктері арасындағы грамматикалық байланыстарға негіздеу қажеттігін атап көрсетті.

Төмендегі 3-кестеде Қажым Басымовтың құрмалас сөйлемдердегі тыныс белгілерінің негізгі ережелері жинақталған.

3-кесте - Қ. Басымовтың құрмалас сөйлемдердегі тыныс белгілерінің негізгі ережелері

Құрмалас сөйлем түрі	Тыныс белгісінің қойылу шарты	Мысалдар
1	2	3
Салалас құрмалас сөйлем		
Жалғаулықсыз (іргелес)	Жай сөйлемдер арасына үтір қойылады.	<i>Ол келді, мен қалдым.</i>
Жалғаулықты	<i>Бірақ, сондықтан, дегенмен, өйткені, болмаса, немесе</i> т.б. жалғаулықтардың алдынан немесе бірнешеуінің арасынан үтір қойылады.	<i>Ол келді, бірақ ештеңе айтпады. Не сен барасың, не мен барамын.</i>
Сабақтас құрмалас сөйлем		
	Бағыныңқы мен басыңқы сөйлем арасына үтір қойылады.	<i>Егер күн жауса, егін шықпайды.</i>
	Бағыныңқы сөйлем есімше, көсемше, шартты рай тұлғаларында болса, үтір міндетті түрде қойылады.	<i>Ол келгенде, біз шыққан едік.</i>
Аралас құрмалас сөйлем	Салалас пен сабақтастың қиысып келуінен құралады, тиісті тыныс белгілері қойылады.	<i>Сен де кел, мен де келемін, өйткені бұл маңызды мәселе.</i>

Басымовтың тыныс белгілерін қоюдағы интонациялық-логикалық принципі ерекше назар аударуды қажет етеді. Ол тыныс белгілерін тек қатып қалған грамматикалық ережелердің көрінісі емес, сөйлеушінің ойын, логикалық кідірісін (пауза) дәл жеткізудің прагматикалық құралы ретінде таныды. Мәселен, ғалым «Сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс жаза білейік» атты мақаласында тыныс белгілерінің қызметін түсіндіре келе, жазуда тыныс таңбаларын дұрыс қоюдың ең басты шарты – сөйлемнің грамматикалық құрылысы мен сөйлеушінің дауыс ырғағын (интонация мен логикалық кідірісті) қатаң басшылыққа алу екенін тұжырымдайды. Бұл принцип оқушыларды сөйлемді құрғақ жаттап алмай, оның мағыналық бөлшектерін түсініп, дұрыс интонациямен оқуға дағдыландырды. Яғни, Басымов сол кездің өзінде қазіргі заманғы коммуникативтік синтаксистің басты талаптарын мектеп тәжірибесіне енгізген.

Осылайша, зерттеудің әдіснамасы мен нәтижелерінен Қажым Басымовтың қазақ тіл білімін дамытудағы тәсілдері арқылы оның маңыздылығы мен жаңашылдығын көруге болады.

Қажым Басымовтың ғылыми көзқарастары қазақ тіл білімінің дамуында маңызды роль атқарды және өз заманы үшін ерекше жаңашыл болды. Оның сөйлем мүшелерін анықтау мен жіктеуге, синтаксистік байланыстарды талдауға және тыныс белгілерінің ережелеріне

қатысты тәсілдері қазақ тілінің құрылымын терең түсінуге және оқытудың педагогикалық міндеттерін шешуге ықпал етті.

Қажым Басымовтың идеялары коммуникативтік лингвистика немесе прагматика сияқты бағыттарды тікелей атамаса да, олардың көптеген негізгі қағидаларын алдын ала болжады. Мысалы, ол тыныс белгілерін қою кезінде мағыналық аяқталу мен интонациялық рәсімдеуді ескеру қажеттілігін атап өтті, бұл кейіннен функционалды-прагматикалық теориялардың негізі болды. «Сөйлем мүшелері туралы» атты мақаласында Қажым Басымов, егер сөйлем логикалық бөлуді қажет етсе, зат есіммен білдірілген бастауыш пен баяндауыштың арасына сызықша қоюды ұсынды («Ауыл мұғалімі») [6, 21-б.]. Осыған ұқсас, ол төл сөзді және арнайы терминдерді рәсімдеу үшін тырнақшаларды пайдалануды ұсынып, еуропалық тыныс белгілері жүйесінің элементтерін қазақ тілінің нормаларына бейімдеді. Оның еуропалық тыныс белгілерін бейімдеуі соқыр көшірме емес, қазақ тілінің қажеттіліктеріне негізделген, ойластырылған интеграция болды. Бұл оның тәсілін қазіргі прагматикалық тіл тұжырымдамаларына сәйкес келетін, функционалды негізделген ұлттық тыныс белгілері үлгісі ретінде қарастыруға болады.

Қажым Басымовтың педагогикалық көзқарастары да жүйелілігімен ерекшеленді және бірізділік пен көрнекілік қағидаларына негізделді. Оның грамматика бойынша оқу бағдарламалары «қарапайымнан күрделіге» қағидасына негізделді және грамматикалық білімді нақты сөйлеу практикасы контекстінде қолдануға бағытталды. Оқушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған бұл әдістемелік идеялар бүгінгі күні де өзекті болып қала береді. Ол ережелерді механикалық жаттауды мақсат етпеді, керісінше, оқушылардың грамматикалық құрылымдарды саналы түрде қолдануына, көркем мәтіндермен жұмыс істеу арқылы олардың шығармашылық дағдыларын дамытуға ұмтылды. «Мұғалімдерге арналған сырттай оқу курстарының оқу бағдарламалары мен әдістемелік нұсқаулары» [35] сияқты еңбектері педагогтарға нақты әдістемелік ұсыныстар берді. Бұл тәсілдер коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың қазіргі идеясына жақын және оның жай ғана формальды білім беру емес, оқушының тұлғасын дамытуға ұмтылысын көрсетеді.

Қажым Басымовтың ғылыми мұрасын зерттеу әлі аяқталған жоқ. Иманбай Ұйықбаевтың оның еңбектерін «айсберг» деп сипаттауы бұл мұраны одан әрі тереңдетіп зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Әсіресе Шамғали Сарыбаев тапқан «Жұрнақтар» сияқты аз зерттелген және жарияланбаған материалдар құнды.

Осылайша, Қажым Басымовтың тәсілін қазақ тілінің синтаксисі мен пунктуациясының алғашқы жүйелі ғылыми-педагогикалық тұжырымдамаларының бірі деп санауға болады, мұнда әдістемелік қолдану теориялық қатаңдық сияқты маңызды болды. Тікелей терминологияның толық қалыптасуына қарамастан, оның идеялары көптеген кейінгі нормалардың негізі болды және бүгінгі күнге дейін өзекті болып отыр.

Талдау нәтижесінде Қажым Басымовтың синтаксис бойынша тұжырымдары (мысалы, сөйлем мүшелерінің функционалдық рөлі) және пунктуациядағы интонациялық-логикалық тәсілдері қазақ тіл білімінің дамуына негіз болғаны анықталды. Бұл тұжырымдар сол кездегі реформаларға (латиницаға көшу, сауаттылықты арттыру) тікелей байланысты болды. Жүргізілген зерттеу барысында төмендегідей нәтижелер белгіленді:

1) Қажым Басымов ұсынған әдістемелік ұстанымдар қазіргі қазақ тілін оқыту бағдарламаларында қолдануға лайық;

2) Басымовтың еңбектеріндегі кейбір теориялық байламдар мен әдістемелік ұстанымдар қазіргі қазақ тіл білімінде жеткілікті дәрежеде зерделенбеген және жүйелі түрде сараптауды қажет етеді;

3) Ғалымның синтаксистік жүйесі өз алдына дербес, ішкі үйлесімділігі жоғары ғылыми-практикалық модель ретінде ерекшеленді.

Жалпы алғанда, Қ. Басымовтың синтаксис пен пунктуацияға қатысты ой-тұжырымдары жалаң теориялық сипатта болған жоқ. Ол 1930-жылдардағы «Ауыл мұғалімі», «Халық мұғалімі» журналдарында жарияланған мақалалары арқылы қазақ тілінің грамматикалық нормаларын мектеп практикасына бейімдеп, тілдік дидактиканың іргетасын қалады. Жоғарыда келтірілген мысалдар мен талдаулар ғалымның зерттеулеріндегі функционалдық-прагматикалық бағыттың күні бүгінге дейін өз өзектілігін жоймағанын, қайта қазіргі лингвистикалық парадигмамен тығыз байланыста екенін толық дәлелдейді.

Қорытынды

Қажым Басымов – XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ тіл білімі мен оқыту әдістемесінің қалыптасуына өлшеусіз үлес қосқан басты тұлғалардың бірі. Оның ғылыми мұрасы синтаксис пен пунктуация нормаларын жүйелеп, ұлттық тілдік дидактиканың іргетасын қалауда шешуші рөл атқарды. Ғалым синтаксис саласында сөйлем мүшелерін мағыналық және құрылымдық қызметіне қарай топтастырудың тұтас жүйесін ұсынса, пунктуацияда тыныс белгілерін жалаң грамматикалық таңба емес, логикалық-интонациялық құрал ретінде қарастырып, өз заманынан озық тұрған функционалдық бағыттың негізін салды.

Сонымен қатар, Басымовтың тілдік материалды сатылап оқыту, жазбаша сөйлеуді дамыту және мәтінмен жұмыс істеуге негізделген прагматикалық әдістемелік идеялары бүгінгі педагогикалық практикада да өзінің өзектілігін толық сақтап отыр.

Алдағы уақытта ғалым мұрасын одан әрі зерттеу аясында оның жарияланбаған еңбектерін жинақтап, толық академиялық басылымын шығару, мәтіндерін цифрландыру және әдістемелік ұстанымдарын қазіргі мектеп пен жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларына кеңінен енгізу қажет. Қажым Басымовтың іргелі тұжырымдарына қайта оралу қазақ тіл білімінің тарихи негіздерін түгендеумен қатар, бүгінгі жаһандық тілдік және педагогикалық жаңарулар кезеңінде отандық ғылыми дәстүрдің іргесін нығайтуға тікелей қызмет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / бас редакторы Б. Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. – 561 б.
2. Буктугутова Р.С., Конырова Р.Ж. Развитие культуры Казахстана в 20-30-е гг. XX века (некоторые аспекты) // НИР/S&R. – 2021. – №2(6). – С. 116-121.
3. Жүсіпов М. Ахмет Байтұрсынұлы 1914 жылғы «Тіл құралында» әлемде бірінші болып позиция ұғымын енгізді. [Электронды ресурc]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/338860> (қаралған күні: 10.06.2025)
4. Ахмет Байтұрсынұлы. [Электронды ресурc]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Ахмет_Байтұрсынұлы (қаралған күні: 10.06.2025)
5. Басымов Қ. Не бөлек, не қосылып жазылатын, болмаса сызықша (-)мен бөлініп жазылатын сөздер туралы // Ауыл мұғалімі. – 1938. – №6. – Б. 46–52.
6. Басымов Қ. Сөйлем мүшелері туралы // Ауыл мұғалімі. – 1938. – №21–22. – Б. 16–25.
7. Басымов Қ. Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері // Халық мұғалімі. – 1939. – №1. – Б. 29–40.
8. Басымов Қ. Сөйлемнің тыныс белгілерін дұрыс жаза білейік // Халық мұғалімі. – 1939. – №1. – Б. 41–46.
9. Басымов Қ. III – Пысықтауыш // Халық мұғалімі. – 1939. – №2. – Б. 15–22.
10. Басымов Қ. II. Құрмалас сөйлемдерге қойылатын үтір (,) белгілері // Халық мұғалімі. – 1939. – №2. – Б. 23–30.
11. Имаханбетова Р.С. Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). – Астана: Педагогика ПРЕСС, 2010. – 304 б.
12. Селиверстова Е.Н., Богомолова Л.И., Рогачева Е.Ю. Педагогические теории и системы: учебное пособие для студентов бакалавриата по направлению “Педагогическое образование”. – Владимир: Изд-во ВлГУ, 2012. – 348 с.

13. Сарыбай М. Сарыбаев Шамғали: библиографиялық көрсеткіш. – Алматы: ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасы, 2023. – 160 б.
14. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. – Алматы: Рауан, 1995. – 173 б.
15. Қазақ тілі әдістемесінің мәселелері пәніне арналған оқу-әдістемелік материалдар. – Семей: Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, 2013. – 120 б.
16. Ел ардақтыларының еңбектері. [Электронды ресурс]. URL: <https://elibrary.kaznu.kz/kk/node/10921/3> (қаралған күні: 10.06.2025)
17. Тайжанов А. Құдайберген Жұбанов және тіл философиясы // Ақтөбе газеті. – 2019. [Электронды ресурс]. URL: <https://aqtobegazeti.kz/?p=80315> (қаралған күні: 10.06.2025)
18. Жалдыбаев Ә. Телжан мен Шахзада // Ақтөбе газеті. – 2009. [Электронды ресурс]. URL: <https://aqtobegazeti.kz/?p=4705> (қаралған күні: 10.06.2025)
19. Құдайберген Жұбанов / Жалпы редакциясын басқарған М. Малбақов. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2013. – 448 б.
20. Жубаева О.С. Тенденции развития казахской пунктуации // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2018. – №1 (22). – С. 113-118.
21. Құдайберген Қуанұлы Жұбанов. [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Құдайберген_Қуанұлы_Жұбанов. (қаралған күні: 10.06.2025)
22. Телжан Шонанов. [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Телжан_Шонанов. (қаралған күні: 10.06.2025)
23. Есет Құдайбергенұлы Жұбанов. [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Есет_Құдайбергенұлы_Жұбанов (қаралған күні: 10.06.2025)
24. Сәрсен Аманжолов атындағы ШҚМУ. Виртуалды мұражай. [Электронды ресурс]. URL: <https://vku.edu.kz/samanzolovv/> (қаралған күні: 10.06.2025)
25. Телжан Шонанұлы туралы бейнематериал // YouTube. – 2024. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pYI8PzvlAtQ> (қаралған күні: 10.06.2025)
26. Сәрсен Аманжолұлы Аманжолов. [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Сәрсен_Аманжолұлы_Аманжолов (қаралған күні: 10.06.2025)
27. Төлеубай Рақымжанұлы Қордабаев // Уикипедия. [Электрондық ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Төлеубай_Рақымжанұлы_Қордабаев (қаралған күні: 10.06.2025)
28. Порядок слов в предложении // Kaz-tili.kz. – 2025. [Электронный ресурс]. URL: https://www.kaz-tili.kz/predl_pr2.htm (дата обращения: 10.06.2025)
29. Жакупова А.Д., Балмағамбетова Ж.Т. Мотивационная рефлексия – объект сопоставительной мотивологии // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №2 (106). – С. 80-88. <https://doi.org/10.31489/2020Ph2/80-88>
30. Сыдық П.С., Садырова К.К. Тіл мен сананың өзара байланысы: тілдік рефлексия // Тілтаным. – 2023. – №92(4). – Б. 110–119. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-110-119>
31. Басымов Қ. Грамматиканы оқыту жөнінде // Ауыл мұғалімі. – 1938. – №4. – Б. 26–27.
32. Кисляева О.В. Тарихи материалдың құрылымдық-функционалдық талдауы. Презентация // Инфоурок. – 2024. [Электронды ресурс]. URL: <https://infourok.ru/prezentaciya-strukturno-funkcionalnyj-analiz-uchebnogo-istoricheskogo-materiala-7056384.html> (қаралған күні: 10.06.2025)
33. Базарбаева З.М. Исследование интонации в прагмалингвистическом аспекте // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований – 2015. – №3 (1). – С. 114–118.
34. Насырова А. Функционирование казахских лексических единиц в русской речи жителей Казахстана // Przegląd Wschodnioeuropejski. – 2018. – №IX/2. – С. 201–207.
35. Басымов Қ. Педучилищеде сырттай оқитын мұғалімдерге арналған оқу бағдарламасы мен әдістемелік түсініктемелер. [Электронды ресурс]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Қажым_Аманғалиұлы_Басымов (қаралған күні: 10.06.2025)

REFERENCES

1. Qazaqstan: Ulttyq enciklopedia [Kazakhstan: National Encyclopedia] / bas redaktory B. Aiagan. – Алматы: Qazaq enciklopediasy, 2004. – 561 b. [in Kazakh]
2. Buktugutova R.S., Konyrova R.Zh. Razvitie kultury Kazahstana v 20-30-e gg. XX veka (nekotorye aspekty) [The development of culture in Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century (some aspects)] // NIR/S&R. – 2021. – №2(6). – S. 116-121. [in Russian]

3. Zhusipov M. Ahmet Baitursynuly 1914 zhyly «Til quralynda» alemde birinshi bolyp pozicia ugymyn engizdi [Akhmet Baitursynovich was the first in the world to introduce the concept of position in his “Language tool” of 1914]. [Electronic resource]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/338860> (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
4. Ahmet Baitursynuly [Akhmet Baitursynuly]. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Akhmet_Baitursynuly (date of access: 10.06.2025)
5. Basymov Q. Ne bolek, ne qosylyp zhazylatyn, bolmasa syzyqsha (-)men bolinip zhazylatyn sozder turaly [About words written separately, together, or separated by a hyphen (-)] // Auyl mugalimi. – 1938. – №6. – B. 46–52. [in Kazakh]
6. Basymov Q. Soilem musheleri turaly [About sentence parts] // Auyl mugalimi. – 1938. – №21–22. – B. 16–25. [in Kazakh]
7. Basymov Q. Soilemnin turlausyz musheleri [Secondary parts of the sentence] // Halyq mugalimi. – 1939. – №1. – B. 29–40. [in Kazakh]
8. Basymov Q. Soilemnin tynys belgilerin durys zhaza bileik [Let's write punctuation marks of the sentence correctly] // Halyq mugalimi. – 1939. – №1. – B. 41–46. [in Kazakh]
9. Basymov Q. III – Pysyqtauysh [III – Adverbial modifier] // Halyq mugalimi. – 1939. – №2. – B. 15–22. [in Kazakh]
10. Basymov Q. II. Qurmalas soilemderge qoiylatyn utir (,) belgileri [II. Comma (,) marks placed in complex sentences] // Halyq mugalimi. – 1939. – №2. – B. 23–30. [in Kazakh]
11. Imahanbetova R.S. Gasyr sanglagy: Ahmet Baitursynulynyn shygharmashylyk gumyrbaiany (muragat derekteri negizinde) [Pride of the century: Akhmet Baitursynuly's creative biography (based on archival data)]. – Astana: Pedagogika PRESS, 2010. – 304 b. [in Kazakh]
12. Seliverstova E.N., Bogomolova L.I., Rogacheva E.Iu. Pedagogicheskie teorii i sistemy: Uchebnoe posobie dlya studentov bakalavriata po napravleniu “Pedagogicheskoe obrazovanie” [Pedagogical theories and systems: Textbook for undergraduate students in “Pedagogical education”]. – Vladimir: Izd-vo VIGU, 2012. – 348 s. [in Russian]
13. Sarybay M. Sarybaev Shamgali: bibliografialyq korsetkish [Sarybayev Shamgali bibliographic index]. – Almaty: QR UGA Ortalyq gylimi kitapkhanasy, 2023. – 160 b. [in Kazakh]
14. Qordabaev T. Qazaq til biliminin qalyptasu, damu zholdary [Ways of formation and development of Kazakh linguistics]. – Almaty: Rauan, 1995. – 173 b. [in Kazakh]
15. Qazaq tili adistemesinin maseleleri panine arnalgan oqu-adistemelik materialdar [Educational and methodological materials for the subject of issues in Kazakh language methodology]. – Semey: Shakarim atyndagy Semey memleketik universiteti, 2013. – 120 b. [in Kazakh]
16. El ardaqtylarynyn enbekteri [Works of the country's honored figures]. [Electronic resource]. URL: <https://elibrary.kaznu.kz/kk/node/10921/3> (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
17. Taizhanov A. Qudaibergen Zhubanov zhane til filosofiasy [Kudaibergen Zhubanov and the philosophy of language] // Aqtobe gazeti. – 2019. [Electronic resource]. URL: <https://aqtobegazeti.kz/?p=80315> (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
18. Zhaldybaev A. Telzhan men Shahzada [Telzhan and Shakhzada] // Aqtobe gazeti. – 2009. [Electronic resource]. URL: <https://aqtobegazeti.kz/?p=4705> (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
19. Qudaibergen Zhubanov [Kudaibergen Zhubanov] / Zhalpy redakciyasyn basqargan M. Malbaqov. – Almaty: A. Baitursynuly atyndagy Til bilimi instituty, 2013. – 448 b. [in Kazakh]
20. Zhubaeva O.S. Tendencii razvitiia kazahskoi punktuacii // Severo-Vostochnyi gumanitarnyi vestnik. – 2018. – №1 (22). – S. 113-118. [in Russian]
21. Qudaibergen Quanyuly Zhubanov [Kudaibergen Kuanuly Zhubanov]. – 2025. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Құдайберген_Қуанұлы_Жұбанов (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
22. Telzhan Shonanov [Telzhan Shonanov]. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Телжан_Шонанов (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
23. Eset Qudaibergenuly Zhubanov [Eset Kudaibergenuly Zhubanov]. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Есет_Құдайбергенұлы_Жұбанов (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
24. Sarsen Amanzholov atyndagy Shyghys Qazaqstan universiteti. Virtualdy murazhai [East Kazakhstan University named after Sarsen Amanzholov. Virtual museum]. [Electronic resource]. URL: <https://vku.edu.kz/samanzholov/> (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]

25. Telzhan Shonanuly [Telzhan Shonanuly] // YouTube. – 2024. [Electronic resource]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pYI8PzvlAtQ> (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
26. Sarsen Amanzholuly Amanzholov [Sarsen Amanzholuly Amanzholov]. – 2024. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Сәрсен_Аманжолұлы_Аманжолов (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
27. Toleubai Raqymzhanuly Qordabaev [Toleubay Rakhymzhanuly Kordabayev]. [Electronic resource]. URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Төлеубай_Рақымжанұлы_Қордабаев (date of access: 10.06.2025) [in Kazakh]
28. Poriadok slov v predlozhenii [Word order in a sentence] // Kaz-tili.kz. – 2025. [Electronic resource]. URL: https://www.kaz-tili.kz/predl_pr2.htm (date of access: 10.06.2025) [in Russian]
29. Zhakupova A.D., Balmagambetova Zh.T. Motivacionnaia refleksia – ob'ekt sopostavitelnoi motivologii [Motivational reflection - an object of comparative motivology] // Qaragandy Universitetinin Habarshysy. Filologia seriasy. – 2022. – №2(106). – S. 80-88. <https://doi.org/10.31489/2020Ph2/80-88> [in Russian]
30. Sydyk P.S., Sadirova K.K. Iazykovaia refleksia: vzaimosviaz funkcionirovaniya iazyka i soznania [Language reflection: the relationship between language functioning and consciousness] // Tiltanym. – 2023. – №92(4). – B. 110-119. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-110-119> [in Russian]
31. Basymov Q. Grammatikany oqytu zhoninde [About teaching grammar] // Auyly mugalimi. – 1938. – №4. – B. 26–27. [in Kazakh]
32. Kisliaeva O.V. Strukturno-funkcionalnyi analiz uchebnogo istoricheskogo materiala. Prezentatsia [Structural-functional analysis of educational historical material. Presentation] // Infourok. – 2024. [Electronic resource]. URL: <https://infourok.ru/prezentatsiya-strukturno-funkcionalnyj-analiz-uchebnogo-istoricheskogo-materiala-7056384.html> (date of access: 10.06.2025) [in Russian]
33. Bazarbaeva Z.M. Issledovanie intonatsii v pragmalingvisticheskom aspekte // Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamentalnykh issledovaniy – 2015. – №3 (1). – S. 114–118. [in Russian]
34. Nasyrova A. Funcionirovanie kazahskikh leksicheskikh edinic v russkoi rechi [Functioning of Kazakh lexical units in Russian speech] // Przegląd Wschodnioeuropejski. – 2018. – №IX/2. – S. 201–207. [in Russian]
35. Basymov Q. Peduchilishchede syrttan oqushy mugalimder ushin oqu programmasy men metodikalıyq tusindiruler [Curriculum and methodological guidelines for correspondence teachers in a pedagogical school]. [Electronic resource]. URL: <https://kk.wikipedia.org/...> (date of access 10.06.2025) [in Kazakh]

Kazym Basimov's Thoughts on Syntax and Punctuation of the Kazakh Language

Abstract. The article is devoted to examining the formation processes of syntax and punctuation theories, as well as the pathways of developing national language didactics and teaching methodology within the history of Kazakh linguistics. The main objective of the research is to comprehensively analyze the scientific contribution of Professor Kazhym Amangaliyuly Basymov (1896–1939)—a prominent representative of the Kazakh intelligentsia of the 1920s and 30s and a highly qualified methodologist-educator—to the study of syntax and punctuation, as well as to the systematization of Kazakh orthography and terminology. The research methodology is based on content analysis, comparative-historical, and textual analysis of the scholar's fundamental scientific and methodological works from the 1930s, including his significant publications in the "Auyly mugalimi" and "Khalyq mugalimi" journals. The study firmly establishes that K. Basymov was one of the first to introduce not merely a formal, but specifically a functional-pragmatic approach to teaching syntax. Through specific linguistic examples, the article proves his innovative role in the semantic classification of sentence parts, particularly the complex categories of adverbial modifiers (pysyqtauys), as well as his introduction of the concept of "incomplete sentences" characteristic of colloquial speech into scientific discourse. Furthermore, the intonational-logical principle of punctuation is comprehensively examined, clearly demonstrating the historical continuity of his ideas with the works of predecessors such as Akhmet Baitursynuly and Kudaibergen Zhubanov. In conclusion, it is fully substantiated from a scientific perspective that the scholar's structural-functional concepts served as a solid foundation for the methodology of teaching the Kazakh language and the development of modern communicative syntax. This study highlights the continuing relevance of Basymov's scholarly heritage in the history of Kazakh linguistics.

Keywords: history of Kazakh linguistics, Kazhym Basymov, functional syntax, intonational-logical principle, punctuation, language didactics.

Научно-теоретические положения Кажыма Басымова по синтаксису и пунктуации казахского языка

Аннотация. Статья посвящена исследованию процессов формирования теорий синтаксиса и пунктуации, а также путей развития национальной языковой дидактики и методики преподавания в истории казахского языкознания. Основная цель исследования – комплексный анализ научного вклада выдающегося представителя казахской интеллигенции 1920-х - 30-х годов, квалифицированного педагога-методиста, профессора Кажыма Амангалиулы Басымова (1896–1938) в изучение синтаксиса и пунктуации, а также в систематизацию орфографии и терминологии казахского языка. Методология исследования основана на контент-анализе, историко-сравнительном и текстологическом анализе фундаментальных научно-методических трудов ученого 1930-х годов, включая важные публикации в журналах «Ауыл мұғалімі» и «Халық мұғалімі». В ходе исследования точно установлено, что К. Басымов одним из первых внедрил в преподавание синтаксиса не просто формальный, а именно функционально-прагматический подход. На основе конкретных лингвистических примеров доказано его новаторство в смысловой классификации членов предложения, в особенности сложных категорий обстоятельств (пысықтауыш), а также во введении в научный оборот понятия «неполные предложения», свойственных разговорной речи. Кроме того, всесторонне рассмотрен интонационно-логический принцип расстановки знаков препинания и четко показана историческая преемственность его идей с трудами таких предшественников, как Ахмет Байтұрсынұлы и Кудайберген Жубанов. В заключении с научной точки зрения полностью обосновано, что структурно-функциональные концепции ученого послужили прочным фундаментом для методики преподавания казахского языка и развития современного коммуникативного синтаксиса. Данное исследование вновь актуализирует значимость наследия ученого в истории национальной лингвистики.

Ключевые слова: история казахского языкознания, Кажым Басымов, функциональный синтаксис, интонационно-логический принцип, пунктуация, языковая дидактика.

Автор туралы мәлімет

Карабаев А.Т. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: askhat.karabaev@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.

Information about the author

Karabayev A.T. – PhD Doctoral Student, Abai National Pedagogical University, e-mail: askhat.karabaev@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.

Сведения об авторе

Карабаев А.Т. – PhD докторант, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: askhat.karabaev@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.